

- 6 Момынова Б., Бейсембаева С. Қазақ тіліндегі ым мен ишараттың қазақша-орысша түсіндірме сөздігі. — Алматы: Қазақ ун-ті, 2003. — 7-б.
- 7 Снасапова Г.Ж. Ғ.Мүсіреповтің «Ұлпан» шығармасындағы кинемалардың мәдени ұлттық семантикасы // Тілтаным. — 2002. — № 4. — 82-б.
- 8 Нұрсұлтанқызы Ж. О.Бөкеев шығармаларындағы кинесикалық амалдардың атқаратын қызметі // Профессор Қ.Жұбановтың 105 жылдығына арналған «Қ.Жұбанов тағалымы» атты респ. ғыл.-практ. конф. материалдары. — Алматы, 2004. — 84-б.
- 9 Құдиярова А. Ортақтасу (қарым-қатынас) психологиясы: Оқу құралы. — Алматы: Дарын, 2002. — 18-б.
- 10 Аймауытов Ж. Психология. — Алматы: Рауан, 1995. — 17-б.

Е.Е.Түйте

Лексика, выражающая психическое состояние человека

Важнейшей проблемой языкознания на сегодняшний день является исследование взаимосвязи лингвистики и человека. Понятия «Язык» и «Человек» всегда в единстве и во взаимосвязи. В статье всесторонне рассматриваются языковые и неязыковые методы и средства лексики, выражающие психическое состояние человека. Рассмотренные проблемы направлены на раскрытие языкового видения и природы психического состояния, которые зарождаются от психологических особенностей человека.

Investigating a human in connection with linguistics nowadays became one of the important spheres of the science about language. The notions of 'language' and 'human' come together and are very closely related. The article deals with the lexis expressing psychic state through verbal and non-verbal ways. Issues discussed here are directed to revealing the linguistic vision and nature of psychic state which emerge from the psychic peculiarities of human being and nowadays is of great concern for society.

ӘОЖ 811.512.122'367

Ж.А.Құсайынова

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана

Модальді мәнді кодтау, декодтау мәселесі

Мақалада модальділік категориясы (санаты) психолингвистикалық тұрғыдан талданған. Қолданыстағы кейбір жеке морфологиялық тұлғалар мен сөйлемдердің модальділік мәнін ажырату қиындыққа соғады. Автор негізгі деректерге сүйеніп, психолингвистикадағы кодтаушы, декодтаушы контекст көмегімен лингвистикалық талдау қажеттігін көрсетті, сондай-ақ психолингвистикалық тұрғыдан сөйлемнің негізгі қызметін анықтау үшін мәнмәтін аралық салыстырулардың қажеттігін, сыртқы экстралингвистикалық ықпалдың әсерін жан-жақты салыстыру керектігін дәлелдеді.

Кілтті сөздер: модальділік, модальділік санаты, кодтау, декодтау, психолингвистика, психолингвистикалық түсінік (бағыт, заңдылықтар), лингвистикалық талдау, мәтін, мәнмәтін, мәтін лингвистикасы.

Ғылыми еңбектерге сүйеніп, модальділік санатының психолингвистикалық сипатын есепке алып, белгілі жағдаяттарға мән бере қараудан мәнмәтіндегі синтаксистік бірліктердің жұмсалып мақсатын дәл айқындауға қол жеткіземіз. Бұл жағдайда психолингвистикалық салыстырулар бүткіл шығарма деңгейіндегі жағдаяттық, әлеуметтік, субъектаралық қарым-қатынасты есепке ала отырып сипаттауды қажет етеді. Өйткені сөйлеу, оның құрылымы — күрделі грамматикалық байланыстан, бір-біріне тәуелді мағыналық-құрылымдық байлаулардан тұратын, қозғалмалы функционалды жүйесі бар құбылыс. Сөйлеудің бұл жүйесін В.П.Белянин: «Психолингвистикалық түсініктерге сәйкес, адамның сөйлеуін ұйымдастыруы тіл туралы мәліметтердің пассив қоймасы болып табылмайтынын атай көрсеткен жөн. Бұл — динамикалы (қозғалмалы) функционалды жүйе. Сонымен бірге сөйлеу тәжірибесін қалыптастыру үдерісі мен оның нәтижесі арасында ұдайы әрекеттестік жүріп жатады. Басқаша айтқанда, адам сөйлеу үлгісіндегі жаңа ақпаратты алған кезде оны өңдеп қана қоймайды,

соған қоса, өзінің сөйлеу тәжірибесінің бүкіл жүйесін қайтадан құрады. Осының бәрі адамның сөйлеуін ұйымдастыруды өзін-өзі ұйымдастыратын аса күрделі жүйе деп есептеуге мүмкіндік береді», — деп талдап береді [1; 19].

Модальді мән үстеуші грамматикалық құрылымдарды психолингвистикалық бағыттың ізімен талдасак, сөйлемдер, мәнмәтінаралық мағыналық, құрылымдық, әсіресе жағдаяттық астарға тереңірек мән береміз. Өйткені психолингвистикалық бағытта мәнмәтіннің өзі сөйлеуді қалыптастыратын тілдік бірлік ретінде қаралып, мәтін мен мәтінаралық байланысқа, жағдаятқа сәйкес әрбір тілдік бірліктің жұмсалу мақсатына барынша тереңірек көңіл бөлінеді. Демек, психолингвистика берілген ақпараттың модальділігін ажыратуды жағдаяттық астармен қабылдауды үйретеді. Яғни, модальді бірліктерді жалқылай талдамай, сөйлеу әрекетінің бағытына, мақсатына сәйкес жұмсалу, түрлену мүмкіндігін саралайды. Психолингвистикалық бағыт бойынша талдасак, жағдаятты бірінші орынға, ал соған сәйкес грамматикалық бірліктің түрлену қызметін екінші орынға қоямыз. Ал сөйлеу әрекетінде ақпаратты сыртқа шығарып, оның қабылдануы — бірнеше сатылық деңгейде жүзеге асатын, күрделі құбылыс. Бұл тұста сөйлеушінің ақпаратты сыртқа шығаруы, екінші субъекті тарапынан ол ақпараттың қабылдануы, өзіндік көзқарасы, қорытуы қатар ескеріліп отырады.

Егер психолингвистика заңдылықтарына сүйенсек, сөйлеудің астарын, грамматикалық бірліктердің жұмсалу мақсатын кодтау, декодтау тұрғысынан анықтаймыз. Біз қарастырған модальді құрылымдардың да мәтін аясындағы семантикалық ерекшелігін, көп функциясын нақтылау үшін, осы негізге сүйене отырып талдауға болады. Модальді мағынаны декодтау — өте күрделі құбылыс. Бұл — шығармадағы әлеуметтік жағдай, субъектаралық қарым-қатынасты есепке ала отырып сипатталатын грамматикалық ерекшелік. Декодтауды жүзеге асыру үшін, кодтаудың құрылымын игеретіндей ақпараттық кеңістікпен таныс болу — негізгі шарт.

Декодтауға тірек болатын субъектаралық әлеуметтік қарым-қатынастың қалыптасуы да күрделі. Мұндай қарым-қатынасты тұтас шығарма деңгейінде сипаттап, ал әрекетті мағыналық жақтан бір-біріне тәуелді мәтін деңгейінде ажыратамыз. Коммуникативтік қарым-қатынас, әрекет ішкі байланыста дамиды. Яғни, қарым-қатынас субъектаралық әрекеттен сараланады. Бұлар бірін-бірі толықтыру сипатындағы белгілермен өлшенеді. Субъектаралық байланыстың астарынан сипатталатын коммуникативтік қозғалысқа, қарым-қатынасқа А.Леонтьев мән берген. Автор бұған қатысты төмендегідей ой қорытады: «Сонымен, коммуникативті актілер дегеніміз — тұлғааралық коммуникациялардың әр түрлі нұсқаларының болуына мүмкіндік беретін белгілі бір қоғамдық коммуникативті кеңістікте іске асатын тұлғааралық әрекеттер. Қарым-қатынас пен әрекет мақсаттарының күрделілік деңгейі бойынша ажыратылады. Қарым-қатынас өз бойында ең жақын немесе жекелеген мақсаттарды қамти алатын кешенді мақсатқа бағытталады. Осыған сәйкес, қарым-қатынас жекелеген немесе ең жақын мақсаттарға қол жеткізуге бағдар ұстанған, әрекет субъектісі жете түсінген әрекеттерден жинақталады» [2].

Л.М.Шайкенованың талдауынша, сөйлеу әрекетінде мән беретін қарым-қатынастың теориялық негізін Л.Витгенштейн дамытқан. Бұл туралы автор «Перформативы: виды и способы выражения» деп аталатын еңбегінде Л.Витгенштейн теориясының жетістіктерін төмендегіше сипаттап, субъектаралық қарым-қатынасты айқындау экстралингвистикалық факторлармен толықтыра қарағанда анықталатынын саралайды: «Л.Витгенштейн тәсілінің ерекшелігі оның бұл факторларды өз теориясының орталығы етуінде жатыр. Сөйлеуді ол адам қарым-қатынасының мақсатты және шектеулі бөлшегі ретінде қарастырады... Осылайша, Л.Витгенштейн тілдің ішкі контекстерін ғана емес, адам қарым-қатынасының барлық жүйесінен түзілетін және тіл соның бір элементі ретінде қамтылатын тілден тыс жағдайларды да ескеру қажеттігі туралы ойға келеді» [3].

Талдай келгенде, модальділік санатын (сөйлеуде жанданатынын ескере отырып) осындай ішкі әрекеттен қалыптасатын қарым-қатынас деңгейінде сипаттаймыз. Ал субъектаралық әрекеттің, қарым-қатынастың сырын мәтінаралық байланыстың негізінде түсінеміз. Төмендегі бұйрықты сөйлемдердің жұмсалу мақсатын жоғарыда айтып өткен субъектаралық қарым-қатынасты ескерген жағдайда ғана дұрыс қабылдаймыз. Яғни, бұйрық берудің өзінде де субъектілердің қарым-қатынасы ескерілген жағдайда астарлы модальді реңктің бояуы бірінде жағымсыз көзқараспен, екіншісінде жағымды көзқараспен астарласып, өзгеше сипат алып түрленеді. Мысалы, бұйрық райдың III-жақ жұрнақтарынан жасалған төмендегі үзінділердің модальді реңкі тең емес. Бірінде Тәкежанға айтқан наразылық, екіншісінде Дәркембай сияқты кедейлерді паналатқан Абай бұйрығының астарында ішкі құптауы сипатталған. Мысалы: *Абай Ерболдан Тәкежанға сәлем айтты: Қумасын! Қазынасын жемейді! Мынаның аз ғана малына жайылыс берсін және Жұмағұлды тыйсын!* — деді (М. Ә.).

...Абай бір жұмысты жайғады да, енді Дәркембайды қасына шақырды.

– Дәркембай, сенің екі жолдасың осы қойдың қасында болсын. Айрылмайды. Ал өзің дереу мынау атқа, мына жер қорығыш Тәкежанның атына мін де, қазір шапқылап отырып осы маңдағы өзіңдей ауылдарға хабар айт. Мен жіберді де! Шыңғысқа жете алмай, осы жақын маңда қойлары аштан бұралып, қырылып жатқан ауылдар тегіс жүруге жарайтын қойларын алып, азаматтарын сайлап, дәл осы үш қорыққа, Құнанбай қорығына айдап келсін! (М. Ә.). Екі мәнмәтінде де бұйрықты сөйлемдер бұйыру қызметін атқарған. Бірақ бірінші мысалда бұйырудың астарынан наразылық, қарсылық сезілсе, екіншісінде бұйырудың астарында субъектаралық қолдау, түсінісу, құптау модальді мәндері ашылады. Оның сырын тұтас мәтінде суреттелген жағдаятқа сүйеніп, субъектаралық қарым-қатынас астарымен бірлікте қараудан саралаймыз.

Екінші жағынан, мұндай грамматикалық амалдардың көп функциялы қызметінің астарын сөйлеу актісіндегі субъекті мақсаты, ниеті, яғни интенциясынан, алшақтату мүмкін емес. Сөйлеудің қалыптасуы мен түсінілу сатысын субъекті интенциясымен бірлікте қарау да — сөйлеу актісінің ажырамас бір бөлігі. Сөйлеудің бағытын декодтауға тірек болатын психолингвистикалық фактор.

Коммуникация бар жерде субъект (жеке тұлға) бар. Субъект — белгілі бір әлеуметтік топтың өкілі, сондықтан сөйлеу әрекетін әр субъекті ішкі мақсат, ниетімен астарластырып отырады. Бұл туралы К.Қ.Садирова: «Интенция іштен сыртқа бағытталады, ол дауыс көмегімен субъективтіліктің объективтенуінен және субъекті мен объектінің, ой мен ойдан өткізілгеннің, сана мен санада игерілгеннің екі жақты өзектіленуінен тұратын болмыс», — деген түсінік берген [4; 85–89].

Интенция коммуникативтік акт үстінде жанданады. Бірақ интенцияның қабылдануы да субъектаралық қарым-қатынасқа бағынады. Интенция коммуникативтік акт бойында тек айтушыға, не тыңдаушыға қатысты болмай, екі жақтың ниетімен толысып, дамып отырады. Бұның өзі интенцияның сөйлеу актісі, коммуникативтік жағдай, сөйлеу актісіне дейінгі кезенді қамтитын өзіндік құрылымы бар психолингвистикалық ықпал екенін дәлелдейді. Яғни, «тілдік қатысымға түспекші адам мақсатқа жету үшін және ниетін іске асыру үшін адресатқа белгілі жайттан бастап, сол адресаттың бұл айтқанға қалай қарайтыны, өзінің айтатынының желілік мазмұнын қалай түзу керектігіне дейінгі факторларды, сөзінің салмағын ойластырып отырады» [4; 127–129].

К.Садирова «интенция» терминінің мәтінге де, сөз актісіне де, дискурсқа да қатысты талдауларда қолданылатынын айта келе, оның жүйеленуімен байланысты түзілетін құрылымы негізінде пайда болатын түрлерін төмендегідей жіктейді: «креативтік интенция», «рецептивтік интенция», «референттік интенция», «коммуникативтік интенция» [4; 85–89]. Автордың бұл жіктемесі интенцияның күрделі құрылымынан хабардар етеді. Зерттеушінің ойынша, мұндағы креативтік интенция тек дискурсты бастаушыға ғана тән, коммуникацияның туындап сыртқа шығуындағы бастапқы қозғалыс нүктесіне сай келсе, рецептивтік интенция дискурсты қабылдаушыға ғана тән, ол коммуникативтік жағдайды өзі үшін ішкі күйге айналдырады. Референттік интенция сананың сөз құру қойылымынан, яғни қандай да бір мәселені шешуге сай туындаған ой толғақтан тұрады. Ал коммуникативтік интенция дискурсты бастаушыға да, оны қабылдаушыға да тән [4; 85–89].

1-сурет. Модальді мәнге әсер ететін экстралингвистикалық ықпалдар көрінісі

Бұл теориялық мәселелерден интенцияның ішкі даму, қалыптасу сатысы және белсенетін сыртқы сатысының тұтас құрылымдық жүйесін қабылдаймыз. Интенцияның креативтік түрінде коммуникативтік акті бастаушының ішкі мақсаты, ал рецептивтік сатыда қабылдаушының ішкі мақсаты жүйеленсе, референттік сатыны екі жақтың ішкі ойымен астарласқан, интенцияның соңғы сатысына дейінгі аралық кезең деп бағалауға болады. Ал коммуникативтік саты — интенцияның сөйлеудегі көрінісін жарыққа шығаратын соңғы кезеңі. Бұл тұста интенцияның көмескі құрылымы субъектаралық қарым-қатынастың астарымен түсініледі. Сонымен, интенция тек ниет күйінде қалмайды, субъектінің әрекет жасауына қозғау салады. Сөйлеу актісін жандандырады. Субъектаралық қарым-қатынаста интенция бірде ішкі ниеттің сәйкес келуімен, бірде қарама-қайшылықта көрініс береді. Міне, осы тұста интенция модальді мәнді қозғалысқа түсіреді. Модальді мәндің ішкі құрылымын дамытуға тірек болады. Көп функциялы тілдік бірліктердің қызметін ажыратуға тірек болады. Демек, интенция — ақпараттың қате түсінілмеуі үшін сөйлеу тілінде ескеріліп отыратын қажетті бөлік. Сондықтан интенция сөйлеу актісі теориясымен байланыста қаралатын модальді мәндің астарын ажыртуда маңызды орынды иеленеді.

Модальді мәндің құрылымын психолингвистикалық бағытта қабылдағанда интенция, субъектаралық қарым-қатынас, жағдаят, әлеуметтік жағдай, автор-субъектінің көзқарасы бір құрылым бойында түйісіп, бұл құбылыстың көп қабатты семантикалық жіктен дараланатын тілдік табиғатын айқындап, ақпараттың шынайылығын қамтамасыз етеді. Модальді мәнді анықтауда ескерілетін психолингвистикалық ықпалдардың көрінісі 1-суретте берілген.

Егер лингвистикалық тұрғыдан мәндің мағыналық-құрылымдық жақтан тиянақтылықты реттеуші бірлік ретінде сипатталса, психолингвистикада мәндің ақпаратты декодтауға тірек болатын бірлік ретінде қабылданады. Яғни, психолингвистика мәндің мағыналық-құрылымдық тиянақтылығын сөйлеудің мән-мағынасын ашуға тірек болу қабілетімен, субъектаралық қарым-қатынастың сырын ашуға сеп болуымен өлшейді. Сондықтан психолингвистикада мәндің құрылымдық тиянақтылығынан гөрі, олардың ішкі байланыстағы қозғалысына, мәндіңаралық байланысқа ерекше көңіл бөлінеді. Психолингвистикадағы мәндің сипатын В.П.Белянин: «Психолингвистика мәндің лингвистикасымен тығыз байланысты. Егер мәндің лингвистикасы мәндің негізінен қалыпты күйде — жазудың, яғни сөйлеудің, аяқталған өнімі ретінде қарастыратын болса, психолингвистикада мәндің динамикалы сипатта — сөйлеу әрекетінің өнімі ретінде қарастырылады. Мәндің лингвистикасы шеңберінде анықталған мәліметтерді пайдалана отырып, психолингвистика мәндің тұтастығы, ондағы мағыналық саңылаулар саны (яғни түсіп қалған тұстар), эмоциялылығы (оның эмоцияны жеткізу қабілеттілігі) прецеденттілігі (мәндің өзге мәндіңдерге сілтемелер саны) сияқты сипаттарына баса назар аударады», — деп ажыратады [1; 17].

Осындай субъектаралық қарым-қатынас деңгейінде сипатталатын модальді мәнді декодтаудың қиыншылығы да бар. Яғни, бұл үрдіс тұтас шығарма бойындағы кодтау мәселесімен қабаттасады. Кодтау — бірнеше қабатты күрделі құрылым. Оның грамматикалық сипаттамасын И.В.Арнольд: «Берілген арна бойынша хабар жіберуге мүмкіндік туғызатын белгілер мен оларды біріктіру ережелерінің жүйесі код деп аталады», — деп саралаған [5; 6].

Ал модальді мәнді декодтау ішкі кодтардың құрылымына ой жүгіртіп, семиотикалық бірліктердің қызметін атқаратын мәндіңаралық жікті салыстыру, оларды бір-бірімен байланыстыру сияқты үздіксіз сабақтастыруды қажет ететін талдаулар негізінде жүзеге асырылады. Бұл ойымызға қатысты теориялық бекітулерді де И.В.Арнольд зерттеулерінен кездестірдік. Автор: «Сонымен, тіл — өз кезегінде бірнеше субкодтарға ыдырайтын және қызмет ету үдерісінде өзге кодтармен және хабарлармен әрекеттесетін код типтерінің бірі... Мазмұнның күрделі құрылымы айтылудың күрделі жүйесін қажетсінеді және жекелеген элементтер арқылы емес, олармен хабардың біртұтас құрылымының әрекеттестігі арқылы жеткізіледі», — деп [5; 42], сөйлеудің тұтас мазмұнын ашуға тірек болатын тілдік бірліктердің кодталу құрылымын талдаған.

Субъектілердің өзара қарым-қатынас, әрекетімен байланыстырмасақ, белгілі бір үзіндіде орын алған модальді мағынаны өз мәнінде, өз мақсатында талдай алмас едік (өйткені мәндің грамматикалық құрылымдар көп функциялы қызметімен ерекшеленеді). Әрине, құрылымдық синтаксис бойынша бұл бірліктердің құрамындағы тірек сөздер көмегімен, мәндіңдік семантика шеңберіндегі сөйлемдердің байланысынан модальді мағынаны ажыратқанмен (кейбір жағдайда ғана), оның мотивіне талдау жасай алмаймыз. Мәселен, төмендегі сөйлемдерде орын алған субъекті өкінішінің астары түсініксіз, беймәлім қалыпта қабылданады. Өйткені субъекті арасындағы модальді қатынастың пайда болу сырын декодтау қиыншылық тудырады. Мысалы: *Әңгіме осылай*

аяқталып, жатар мезгіл жетті. Малқар жеке бөлмеде, Балқияның қасында, құс төсектің үстінде, ойдан әлі арыла алмай жатып: — **О, тәңірі, енді Шөгелдің тілеуін тілеттің бе?! — деп, ауыр күрсініп қалды** (Ғ.М.). Бұл мәтінде орын алған модальді мәнді декодтаушы мәтіннен ажырата қолдану тіпті мүмкін емес. (*Күн ұзын тулап Малқар жуасып қалған екен, ыршыған жоқ. Ішінен қынжылса да, сыртымен қуанғансып жатыр: — Шөгелім тұрғанда, кімге берем?— деді. Өз басымен әуре болып, бықсып отырса да, феодал Малқар әлі мығым. Мығым болатыны — қолынан мөр кеткенмен, әзір ел кетпейді. Сондықтан болашақ кедей болыстың онымен санаспаққа амалы жоқ* (Ғ.М.).

Психолингвистикада мәтінаралық байланыс, ондағы семантикалық бірліктердің байланысы үздіксіз. Сондықтан мәнмәтінаралық байланыстан дараланатын қарым-қатынас, субъектаралық әрекетке мән беретін психолингвистикалық бағытқа назар аудару барынша қажет етіледі. Осындай жағдайда ғана мәнмәтінаралық байланыс тізбегінен модальді реңкті қалыптастыратын ішкі тіректердің құрылымына еркін бойлап, әрбір синтаксистік құрылымның мақсатқа сай қызметін дәл анықтаймыз. Осы тіректермен толық таныс субъекті ғана белгілі бір модальді мәнді жеткізуге негіз болған семиотикалық белгілердің жұмсалыу мақсатын ажыратып, кодтау, декодтау сатысынан өтеді.

Кодтау, декодтаудың ішкі байланысы туралы Ю.М.Лотман: «Мейлінше күрделі хабар мейлінше дәл қабылдануы үшін, адресант пен адресаттың толықтай сәйкес келетін кодтарды пайдалануы талап етіледі... Тіпті, күрделі жағдайлардың өзінде қабылдаушы әуелі хабардың өзіне таныс кодтардың қайсысымен құпияланғанын әлдебір белгілер бойынша танып алады, ал «оқуға» содан кейін ғана кіріседі», — деп түйіндеген [6].

Айтылған теориялық мәселелерді төмендегі мысалдармен бекітуге болады...*Көзінің тауық соқырлығы бар Абзал түнде нашар көретін...Ол қазір бір аттап, бір тоқтап, қайықты көру тұрсын оның қай маңда екенін де жобалай алмай, шалдан дыбыс күтіп жәткірініп келе жатты. Мұсағұл қыбыр етпеді: «Құлап неге өлмейсің, неге шұңқырға омақасып мойның үзілмейді»* (Ә.С.). Бұл мәнмәтіндегі модальді мәннің декодталуы бірнеше тараудан кейін сипатталған төмендегі кодтармен жалғаса шешіледі.

... *Аман-саулықтан кейін шаруа айтар реті келгенде, абдырап, жаңа ғана таңдайы астына сақтап келген көп сөзін бауы үзілген моншақтай шашып алды.*

— *Абзалжан, баяғыда айтқан жанашырлық сөзің бар еді. Соны арқаланып келдім. Бала оралды,— деді ол төтесінен. Абзал үріккен де, сасқан да жоқ, тек жайбарақат көсілген аяғын жиып алып, шалға жақындай отырды. Басқарманың осы қылығынан ықылас нышанын таныған Мұсағұл қалбаңдап, білген-көргенін алдына түгел жайып салды.*

— *Араласқаным, қолымды қандағаным жоқ, өз көзіммен көргенім рас дей ме?*

— *Нақ солай көріпті, араласпапты* (Ә.С.).

Бұл үзіндіде Абзал мен Мұсағұл арасындағы қарым-қатынастың алғашқы көрінісі беріліп, субъектаралық сенімді көзқарас (Мұсағұл тарапынан) суреттелсе, келесі үзіндідегі екі субъекті арасындағы әрекет «*Құлап неге өлмейсің, неге шұңқырға омақасып мойның үзілмейді*» сөйлемінде кодталған модальді мәннің шешімі немесе декодталудың тірегі болып табылады. Соңғы мәнмәтінді декодтаушы тірек деп атауға болады. Мысалы: «...*Түн ортасында есік қағылғанда, аталы-балалы екеуі бір мәмілеге, келе алмай әлі арбасып отырған.*

— *Бұл қайсың?— деді шал дәліз есігіне тез жетіп.*

— *Мен ғой.*

Абзал дауысын таныған Мұсағұл қаннен-қаперсіз есік ілгегін ағытты. Омыраудан шап берген қуатты қол оны аяғын жерден-көктен бір тигізіп далаға сүйреп алып шықты... Ал иегін пальтосының жағасына тығып, есік көзінде сүмірейіп тұрған Абзалды көргенде, қаны қайнап, тұла бойы дірілдеп қоя берді (Ә.С.). Мәнмәтінаралық байланыс субъекті наразылығын астарлаған «*Құлап неге өлмейсің, неге шұңқырға омақасып мойның үзілмейді*» сөйлем мазмұнын жағдаят астарымен саралауға мүмкіндік берген.

Осындай мәнмәтінаралық байланыстан анықталатын ішкі кодтардың маңызына И.В.Арнольд: «Әрбір кодтың белгілері одан да гөрі ірі масштабты келесі кодтың кодограммасын құруға қажетті бөлшектер сияқты болып табылады және тұтастық ретіндегі барлық хабарға мүмкіндігінше өз үлесін қоса алады», — деп назар аударуға келе, оның грамматикалық мәнін, қажеттілігін анықтап берген [5; 9].

Тілдік деректерді негізге алып талдасак, модальді мәнді декодтайтын мәнмәтіндер үш орында көрініс береді:

— алдыңғы орында;

- соңғы орында;
- ілеспелі орында.

Модальді мәнді декодтауға негіз болатын тірек мәнмәтіндер алдыңғы орыннан белгілі болса, мәнмәтіндік семантика шеңберіндегі синтаксистік бірліктердің жұмсалыу мақсатын, интонациялық ырғағын ажырату қиындық тудырмайды. Мұнда ақпаратты қабылдаушы алдын ала субъектаралық әрекетті, қарым-қатынасты салыстыра саралап, әр қолданыстың ішкі мазмұнын дәл декодтап отырады. Психолінгвистикалық бағытта пайымдасақ, ақпаратты түсіну, мағыналық байланысты жүйелеу кілтіне алдын ала ие болады. Мысалы: *«Айт, ендеше, бұның мендегі сөзін. Жүр былай!»* — деді Құнанбай (М.Ә.). Осы сөйлемде орын алған субъектаралық наразылықты алдыңғы мәнмәтінаралықта орын алған декодтаушы тіректермен бірлікте шешеміз. Бұған Құнанбай бастаған топтың Қодарға қарсы әрекеті, Дәркенбай мен Құнанбай арасындағы қарым-қатынасты суреттеген декодтаушы мәтіндер тірек болады.

Төмендегі мәнмәтінде орын алған күдіктену мәнін декодтайтын мәтіндер де алдыңғы орында орналасқан. Мұндай жағдайда интонация компоненттері: дауыс ырғағы, кідіріс қозғалысқа түсіп, алдыңғы тараудағы сөйлемдердің мазмұнымен іліктестіре, ішкі семантикалық байланысты реттейді. Төмендегі үзіндіде Дүрия жүрегіндегі қорқынышпен жалғаса сипатталған күдіктену реңкі интонация бірліктерінің қызметімен дараланады, ал сөйлем интонациясының құрылымы, сөйлемде қалыптасқан модальді мәнің астары алдыңғы тарауларда камтылған мәнмәтін (Дүрия мен Ермек арасындағы оқиға ізімен) семантикасымен астарласа қалыптасады. Дүрияның ойындағы күдігі соңғы қорытынды бөліктегі сөйлемдерді қажетті интонациялық жікпен айтқанда дараланады. Мысалы: *Жігіттер кіріп барғанда, екі қолын жүрегіне басып, оң жақта сөйлеп тұрған Дүрия шошынғандай «аһ» деп терең тыныс тартты да, тәлтіректен барып, жүкке сүйеніп қалды. Онсыз да жүдеу жүзінде бір тамшы қан қалмай, шөлмектей болып ағарып кеткен.*

– Не болды, Дүрия?

– Неден қорықтың?– десіп, Естай мен Жолбарыс ұмтылып барып, екі қолтығынан сүйей берген-ді. Дүрия сол орнында көзін тарс жұмған күйі қолымен маңдайын ұстап сәл тұрды да, аздан соң есін жигандай, жігіттерге бір түрлі таңдана, күлімсірей қарады.

– Ештеме емес, қазір-ақ өтіп кетеді,— деді баяу тіл қатып.

– Неге олай? Біз келгенде, шынында да, бірдеңеден шошыдың ғой, не болды? — деді Естай төр алдына жайғасып жатып.

Дүрия айтсам ба, айтпасам ба дегендей төмен қарап сәл бөгелді де, басын көтеріп жауап берді.

– Менің ауруым қазір көзге көрініп жүретін екі аяқты адам бейнесіне көшті ғой... Жаңа далаға шыққанда, алыстан сақшы формасын киген Жолбарысты біреуге ұқсатып... Сол адам соңымнан қалмай осында тағы келе жатыр екен деп, жүрегім қозғалып кеткені... (Қ.Ж.).

Мұндағы грамматикалық амалдар субъектінің ішкі күдігін, өз-өзіне сенімсіздігін көрсеткен. Күдіктену модальді мәнін декодтайтын мәнмәтіндерді алдыңғы тарауларда орныққан Естай мен Дүрия өміріндегі, жүрегіндегі мұңды, өкінішті сәттерден іздейміз (шығарманың басқы тарауларында суреттелген Естай мен Дүрия өміріндегі сәт). Яғни, тұтас шығарма мазмұнымен байланыстыра қарағанда ғана, осы үзіндідегі соңғы сөйлемнің модальді мәні жағдаятпен астарласа декодталады.

Модальді мәндер тек белгілі бір күрделі синтаксистік тұтастық аясындағы сөйлемдер байланысынан айқындалмайды, кейбір сөйлемдердің модальді мәні басқы тараулардағы сөйлемдердің семантикасына бағына ажыратылады. Мәселен, төмендегі үзіндіде Әйгерімнің Абайға деген наразылығы, оның семантикасын түсінудің ішкі кілті мәтінаралық байланыста қарастырғанда ғана нақтыланады. Мысалы:

Абай Әйгерімнің жүзіне таңдана, қызығып қарағандай. Келіншегін оқшау әзілмен қарсы алды:

– Ербол, Әйгерімнің жүзіне қарашы, талайдан сағынған әндерін еркін шырқап, құлпырып қалған ба, немене?

Ербол қоса сүйсініп:

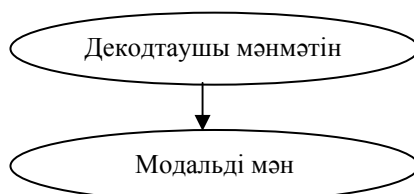
– Бәсе, алғашқы ақша қарға аунап жортқан түлкідей, жүні құлпырып қапты ғой, өзінің!– деп, Әйгерімнің өзін де күлдірді...

Үшеуі де бұл сияқты ойда жоқтан айтылған оқшау бір теңеуге күлісіп тұрса да, Әйгерім қысылыңқырап қалды. Қызарған жүзінен сыпайы күлкісін тыймай тұрып, Абай сөздеріне наразылықтай қарсылық айтты.

– *Сізден іріккен әнім бар ма еді! Нені аяп ек?... — деді де, өңі өзгере беріп, қабағына кейіс алған бойынша үйіне кетті* (М.Ә.).

Соңғы сөйлемдердің айтылу ырғағын алдыңғы тараулардағы сөйлемдердің семантикасымен байланысты қараймыз. Бұл ерекшеліктер модальділік санатының семантикалық байланыстан айқындалатын заңдылық екенін тағы бір дәлелдеді.

Сонымен, сөйлеуде орын алатын модальді мағынаны декодтауда сүйенетін мәнмәтіндердің орналасу тәртібін төмендегі 2-суретпен көрсетуге болады. Бұл сурет модальді мағынаны анықтауға тірек болатын мәнмәтіннің алдыңғы орнындағы көрінісіне сәйкес келеді.

2-сурет. Декодтаушы мәнмәтіннің алдыңғы орындағы көрінісі

Болжалды модальді мәнін ажыратқан төмендегі мәнмәтіннің декодталуы соңғы орындағы мәнмәтінмен шектеседі. *...Сол күні кештетіп Ыбрайым да жетті. Ұстаған екі-үш итбалығын Әлжанға табыс етіп, Мұсағұлдың ақ балық іздеп Маңғыстау асқанын хабарлады. Адамға қайырымы аз, елден безген тұйық шалдың бұл қылығына жұрт қайран қалғанмен, оның түп сырын Әлжаннан бөтен адам шамалай алмады* (Ә.С.). Егер мәнмәтіндегі әрекетпен салыстыра талдамасақ, бұл үзіндіде суреттелген үміттену, болжау модальді мәндерін ажырату мүмкін емес. Өйткені модальді мән тұтас құрылымдағы тілдік бірліктердің жалпы мазмұнынан, жағдаят астарынан ғана айқындалады. Бұл мәнмәтіндегі модальді мәнің декодталуы тек екі субъекті қатысымен шешіледі. Сол арқылы субьектаралық сенім, бағалау модальді мағыналары ашылады.

Көрсетілген 3-сурет модальді мағынаны анықтауға тірек болатын мәнмәтіннің соңғы орындағы көрінісіне сәйкес келеді.

3-сурет. Декодтаушы мәнмәтіннің соңғы орындағы көрінісі

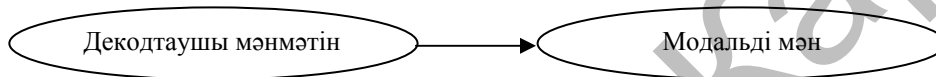
Келесі мысалда көп функциялы сөйлемдердің модальді мәнін декодтайтын мәнмәтіннің ілеспелі орында тұруын байқаймыз. Осы декодтаушы мәтіннің ықпалымен *Апырай, жарығым-ай, көзіңнің жанары өзгеріп кеткен екен!* лепті сөйлемінің мағынасы, көп функциялы қызметі нақтыланады. Ойымызды төмендегі мысалдар бекітеді: *Соңғы кезде ел арасында «Ақан сері Қисық ағашта жын-шайтандармен бірге тұрады екен, баласы екеуі де қағындыға шалыныпты деген өсек дүр ете қалды. Бірде Баратай ауылының бір ақсақалы серінің отты көзінен көзін алмай, үрейлене ақыл айтқан: — Қарағым, Ақан ренжи көрме, халық айтса, қапы айтпайды, — анау қисық ағашта жападан-жалғыз қалай тұрасың. Жын иектеп алған дейді ғой өзіңді. Ай, атамзаманнан сол арада жын соққанын құлағымызбен естіп ек. Оның үстіне ол жеркепеңді әкең тастап кеткелі не заман? Иесіз үйді содан бері жындар ордасымен басып, иемденіп алған шығар-ау. Қарағым-ау, сол арадан неге қоныс аудармайсың, басыңды шыр айналдырып алғаннан сау ма? Қарағым, жаным ашыған соң айтам, битке өкпелеп тоныңды отқа салма, қайтейін, жалғыз-жарым жүріп қор болмасын деп, бір-екі көйлек бұрын тоздырғаным бар, ақыл ғып айтамын... Апырай, жарығым-ай, көзіңнің жанары өзгеріп кеткен екен...!»* (С.Ж.). Бұл мәнмәтінде «Апырай-ай» мүшеленбейтін көп функциялы сөйлемінің модальді мәнін декодтайтын тіректер бір құрылымда, ілеспелі орында жинақталып берілген. Сол арқылы қабылдаушы субъект немесе оқырман модальді мәнің астарын өз мәнінде түсіне алады.

Бір мәнмәтінде модальді мәнді кодтайтын, декодтайтын белгілер жинақталып берілген төмендегі мысалды да ілеспелі мәнмәтіндерге жатқызамыз. Мысалы: *Бұл екеуі Базаралыны да көздеп берді. Өзара ақылдасқанда Майбасар:*

– *Поштаның таланғанын ойлаймысың? Есіңе алышы! Пошта жүргізілетін күні Базаралы келіп, барды біліп кеткені қане! Сол жолы өз еліне бара сала, Әділханды аттандырған сол. Көзбе-көз айтып кеткен қияс сөзі әлі есімнен кеткен жоқ! Осы бәленің тап ортасында жүрген Базаралының дәл өзі! Оның сырты момын, іші қу! — деген.*

Тәкежан өзінің де Базаралыдан әлденеше рет көрген тізесін еске алды. Сөйлетпей, тапап кеткендей боп жүретін омырауы бар. Балағаз айдалып кетсе, ертең артынан жоқшы боп шығып, бүлік шығаратын да сол. Сондықтан Майбасарды құптап: Ақылыңыз көкейіме әбден қонды... Қалағанда нағыз қатты қадайтын сол! — деп Базаралыны бірге көрсетті (М.Ә.). Көрсетілген хабарлы сөйлем модальді мәнің синкретті белгісін меңгерген. Бұл сөйлемде алдыңғы субъектінің іс-әрекетін құптау және жанама субъекті ретінде алынған Базаралының іс-әрекетіне наразы болған модальді мәндерді жинақтап берілген. Бұл құрылымда да кодтаушы тірек соңғы орында, ал декодтаушы тірек мәтін алдыңғы орында көрініс тапқан.

Келесі сурет модальді мағына тірегінің ілеспелі орындағы көрінісіне сәйкес келеді (4-сур.).

4-сурет. Декодтаушы мәнмәтіннің ілеспелі орындағы көрінісі

Декодтаушы, кодтаушы мәнмәтіндер тарауаралық қашықтықта орналасып, модальділіктің тұтас шығарманың, ондағы оқиғалардың ішкі байланысынан талданатын күрделі семантикалық санат қатарындағы белгілерін де толықтырады.

Ойымызды талдауға негіз болған төмендегі мысалдар арқылы бекітеміз: *«Иә, адам баласы қаншалық қан жұтып, қасірет шеккенмен, жүрек сүюден талмайды екен. Жүрек сүюден тоқтаған күні тіршіліктің де ешқандай мәні қалмайтын шығар. Жер бетінде сені сүйетін, сенсіз өмірім қараң деп білетін бір адамның болғаны қандай жақсы? Тіпті, сені жалпақ ел жақсы көрмей-ақ қойсын, бүкіл әлем әлпештеп алақанына салмай-ақ қойсын, сол әлемнің бір бөлшегі саналатын жалғыз әйел заты саған жан тәнімен беріліп, махаббатын сыйласа, сенің де таза-тақыр бақытсыз болмағаның. Бәлкім, әйел махаббатының адамды қанағаттандыратын құдіретінің өзі де осында жатқан шығар. Тәңірім бұл дүниеде ешкімді сүймей не біреуге сүйікті болмай, құр алақан өтуден сақтасын. Тек енді қатал тағдыр Гүлжияндай асылды мұның тар маңдайына сыйдырсын да...» (Қ.Ж.).* Мәнмәтіндегі Естайдың ішкі күдігі алдыңғы жағдаяттармен байланыстыра қарағанда ғана айқындала түседі.

Қорыта келгенде, модальді мағынаның мәтіндегі көрінісін дәл анықтау үшін, психолингвистикалық бағыттың ізімен салыстыру қажеттілігі әр кезде туындайды. Бұл жағдайда бір-бірімен мағыналық байланыстағы мәнмәтіндердің өзіндік қызметтік жүйесі де анықталады. Яғни, кодтаушы, декодтаушы мәнмәтін деп құрылымдық даралау орын алады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Белянин В.П. Психолингвистика. — М.: Флинта, 2005. — 232 с.
- 2 Леонтьев А.А. Психолингвистические проблемы семантики. — М.: Наука, 1983. — С. 223.
- 3 Шайкенова Л.М. Перформативы: виды и способы выражения. — Алматы: Қазақ ун-ті, 2003. — С. 11.
- 4 Садирова К.Қ. Қазіргі лингвистикадағы «дискурс» терминінің интерпретациясы // ҚазҰУ хабаршысы. — 2007. — № 4 (103).
- 5 Арнольд И.В. Стилистика декодирования. — Л.: ЛГПИ, 1974. — 76 с.
- 6 Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек — текст — семиосфера — история. — М.: Язык рус. культуры, 1996. — С. 13–22.

Ж.А.Құсайынова

Проблемы кодирования модального значения, декодирования

В статье рассматривается психолингвистический аспект категории модальности. Выделение значения модальности у некоторых используемых морфологических форм и предложений приводит к сложностям. Автор доказывает потребность лингвистического анализа при помощи кодирующих и декодирующих контекстов. Модальная закономерность в статье сопоставляется на уровне контекста.

The psycholinguistic category of modality is considered in this article. It's difficult to distinguish the modal meaning of some morphological forms and sentences. The necessity of linguistic analyses by means of coding and decoding contexts was proved by the author. The reflection of the subjective and objective modality has been confirmed by examples.

ӘОЖ 811.512.122'373.62

Ә.Н.Насыритдинова

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана

Қазақ тіліндегі ғылыми-техникалық терминдердің қалыптасу кезеңдері

Мақалада қазақ тіліндегі ғылыми-техникалық терминдердің қалыптасу тарихы мен даму ерекшеліктері қарастырылды, себебі ғылым мен техниканың дамуы әр сала терминдерінің жасалуын талап етеді. Мақала авторы қазақ тіліндегі техникалық терминдердің қалыптасу тарихын төрт кезеңге бөліп қарастырды. Әр кезеңдегі техникалық терминдердің жасалу жолдары мен тәсілдерін, даму ерекшеліктерін сипаттай келе, олардың терминжасам тәсілдерінің барлық түрлері арқылы қалыптасқанын дәлелдеді.

Кілтті сөздер: ғылым мен техника, кезең (дәуір), терминология, ғылыми-техникалық терминдер, техникалық терминдер, аударма әдебиет, алғашқы баспасөз, терминжасам, терминжасам тәсілдері (амалдары).

Ғылыми әдебиеттерді, терминдерді қазақ тіліне аудару үдерісінің даму кезеңін шартты түрде 4-ке бөлуге болады:

1. XIX ғасыр мен 1920 жылдарға дейінгі кезең. Бұл кезеңде ғылыми мәлімет беретін мәтіндер алғаш рет қазақ тіліне аударыла бастады.

2. 1920–1940 жылдар аралығы. Бұл аралықта қазақ тілінде нақты ғылым салаларына арналған алғашқы аударма еңбектер жарық көрді.

3. 1940–1990 жылдар. Бұл уақытта аударма әдебиеттер тілінде орыс тіліне басымдық берілді, яғни термин аударуда орыс тілінен өзгеріссіз қабылданды.

4. 1990 жылдан бергі кезең. Ғылым мен техниканың дамуына және заман талабына сай ғылыми-техникалық әдебиеттердің қазақ тіліне барынша аударылып жатқан кезеңі.

Сонымен, қазақ тіліндегі ақпараттық аударма жасаудың алғашқы талпыныстары XIX ғасырда жатыр. Ол кезеңде газет-журнал беттерінде жарық көрген аударма мақалалардың көбі халыққа ғылым саласындағы жаңалықтарды жеткізуді мақсат етті. Дегенмен де нақты ғылым саласына қатысты, оның барлық заңдылықтары мен қағидаттарын ашып көрсететін еңбек болмаса да, зерттеу еңбектерінде «жартылай ғылыми мазмұнды әдебиет», «ғылыми-көпшілік әдебиет» атауына ие болып жүрген олардың негізгі құндылығы қазақ тілінде термин қалыптастыруда алғашқы қадам жасағандықтарында.

М.Балақаев, Е.Жанпейісов, М.Томанов қазақ тіліндегі ғылыми әдебиеттер тілінің қалыптасу бастауын Қазан төңкерісінен кейінгі дәуірге жатқызады [1]. М.Балақаевтың айтуынша, ертедегі ғылымға қатысты кейбір кітапша, мақалалар ғылыми стильдің негізгі даму арнасы бола алмайды. Мысалы, Қадырғали Жалайыридың тарихи шығармасы «Жами ат-Тауарих» жылнамалар жинағы мазмұны жағынан ғана емес, тілі жағынан да өте құнды. Дегенмен, біз осы трактат жазылған дәуірде,